

ԱՐԺԵՔԱՎՈՐ ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ
ՄԱՅՐ ԱԹՈՌԻ 1920-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ
ԿԱՑՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ
 (ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՏԵՐ-ՄՈՎՍԻՍՅԱՆԻ ՆՈՐԱՀԱՅՑ
 ՆԱՄԱԿԸ ՊՐՈՖԵՍՈՐ ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱՂՈՆՑԻՆ)

1920-ական թվականները Հայ Եկեղեցու բազմադարյան պատմության ամենաբարդ և ծանր ժամանակաշրջաններից են: Վերջին մի քանի տարիներին որոշ փորձեր են կատարվել այդ թվականների Հայ Եկեղեցու պատմության վավերագրերը հրատարակելու¹ և առանձին ուսումնասիրություններ գրելու² ուղղությամբ: Այնուհանդերձ, դեռևս բավականին աշխատանք կա կատարելու, և թեման սպասում է իր անկողմնակալ ու ներհում ուսումնասիրողին: Այս առումով լուրաքանչյուր մորաֆայտ վավերագիր մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում և արժանի է առանձնակի վերաբերմունքի: Այսու ընթերցողների ուշադրությանն ենք ներկայացնում Հայ Եկեղեցու ականավոր գործիչներից մեկի՝ Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանի (1865-1939)³ պրոֆ. Ն. Աղոնցին ուղղված մորաֆայտ մամակը, որը թվագրվում է հենց 1920-ական թվականների կեսով:

Մեսրոպ արքեպս. Տեր-Մովսիսյանը տարբեր տարիներ եղել է Գևորգյան ճեմարանի վերատեսուչ, Էջմիածնի մատենադարանապետ, Վրաստանի, Աստրախանի և Պարսկա-հնդկաստանյան թեմերի հոգևոր առաջնորդ, Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի անդամ: Նա դասավանդել է Գևորգյան ճեմարանում, հանդիսացել Հաստատանի համալսարանի հիմնադիրներից, եղել պատմագրական ֆակուլտետի պրոֆեսոր և առաջին ղեկան: Նշանավոր և անկրկնելի է մասնա հայագիտական ժառանգությունը, որը հիացմունք, զարմանք և պատկառանք է պատճառում: Հատկապես մշելի է մրա հեղինակած՝ ամբողջ աշխարհի հայերեն ձեռագրերը ներկայացնող «Հայերեն ձեռագրերի ընդհանուր ցուցակ» անտիպ մնացած վիթխարի աշխատությունը³:

¹ Հատկապես կառանձնացնենք բազմադյուն Ս. Բեհրոյանի աշխատասիրությամբ լույս տեսած Հայ Եկեղեցու այդ շրջանի պատմությանը վերաբերող հատորաշարը՝ «Վավերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմության» (1921-1938 թթ.), հատ. Ա., Երևան, 1994, հատ. Բ. «Խորեն Ա. Մուրադբեկյան Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց», Երևան, 1996, հատ. Գ. «Արտակ եպիսկոպոս Սմբատյանց (Տառնեցի)», Երևան, 1997: Տե՛ս նաև Ա. Մանուկյան, Հայ Առաքելական Եկեղեցու բռնադատված հոգևորականները 1930-1938 թթ. (ըստ ՊԱԿ-ի փաստաթղթերի), Երևան, 1997:

² Ստ. Ստեփանյանց, Հայ Առաքելական Եկեղեցին ստալինյան բռնապետության օրոք, Երևան, 1994 և այլն:

³ Մեսրոպ արքեպս. Տեր-Մովսիսյանի կենսագրության և հայագիտական վաստակի ընդհանուր

1920-ական թվականների սկզբներին խորհրդային կառավարության վարած հետևողական հակաեկեղեցական քաղաքականության պատճառով Ս. Էջմիածինը և ընդհանրապես Հայ Եկեղեցին հայտնվեցին չափազանց անմխիթար վիճակում: Դրությունն էլ ավելի էր բարդանում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցի (1912-1930) խոր ծերության և բազմիցս կրկնվող հիվանդությունների պատճառով: Կաթողիկոսական իշխանության թուլացումից անմիջապես փորձեցին օգտնվել եկեղեցական զանազան «բարենորոգչական» հոսանքները, որոնք պետական հովանավորությամբ Էջմիածնից սկսեցին խլել նրա եկեղեցիներն ու մատուռները, անգամ փորձեցին ներթափանցել Մայր Աթոռ և Սինդո: Այս ճակատագրական պահին է, որ Մայր Աթոռի վեց առավել հեղինակավոր արքեպիսկոպոսներ և եպիսկոպոսներ կաթողիկոսին առաջարկում են ստեղծել Գերագույն Հոգևոր խորհուրդ, որը միասնաբար կվարեր կաթողիկոսարանի գործերը և միասնաբար կընդդիմանար ներքին և արտաքին բռնաճնշումներին:

Հրատարակվող մամուլը, որ շոշափում է այս խնդիրները, հասցեագրված է ճշմանավոր պատմաբան, Ս. Պետերբուրգի համալսարանի պրոֆեսոր Նիկողայոս Ադոնցին (1871-1942): Ն. Ադոնցը իր գործունեության տարբեր շրջաններում միշտ էլ մոտ է կանգնած եղել Հայ Եկեղեցուն: Երկար տարիներ շարունակ մա եղել է Ս. Պետերբուրգի Հայկական եկեղեցական խորհրդի անդամ ու ապա՝ նախագահ: Բազմիցս նյութապես օժանդակել է Գևորգյան ճեմարանի, Մայր Աթոռի, Երևանի և մյուս թեմական դպրոցների գործունեությանը⁴: 1920 թ. զարմանից հայտնվելով վտարանդիության մեջ, մա գործուն մասնակցություն է ցուցաբերել փարիզահայ եկեղեցական կյանքին, հնարավորության սահմաններում աշխատել է օգտակար լինել Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնին, միջոցներ հայթայթել նրա ֆինանսական անմխիթար վիճակը ինչ-որ չափով թեթևացնելու համար: Ահա մամա առաջարկությամբ է, որ Ն. Ադոնցը դիմել է Մեսրոպ արքեպս. Տեր-Մովսիսյանին, որի պատասխանն էլ հրապարակվող սույն վավերագիրն է:

Նամակի բնագիրը, որ պահվում է Բեյրութի Համազգայնի գրական պահոցում գտնվող պրոֆ. Ն. Ադոնցի թողոնում (պահարան I, զգրոց Ե, Ա-8), հրապարակվում է առանց միջամտությունների: Ամհրաժեշտության դեպքում մեր կողմից լրացված բառերն առնված են < > մեջ:

ՊԵՏՐՈՍ Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

նկարագիրը տրված է Գ. Տեր-Վարդանյանի «Մեսրոպ Մագիստրոս արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյան» արժեքավոր աշխատության (Երևան, 1999) մեջ:

⁴ Ն. Ադոնցի գործունեության այս և մյուս կողմերի, նրա հայագիտական մնայուն վաստակի արժեքավորումը տե՛ս մեր «Նիկողայոս Ադոնց» ուսումնասիրության մեջ («Նիկողայոս Ադոնց, Հայկական հարց», Երևան, 1996, էջ 5-24):

1925 թ. 2 լուսիսի
ի Ս. Էջմիածին

Սիրելի Ադոնց,

Քանի՜ տարիներ են անցել: Նամակդ անակնկալ էր եւ ինձ լուզեց: Ծերունիներս¹, մանաւանդ մեր կացութեան, ապրում են յիշողութիւններով: Չէ՞ որ մեր կեանքն արդէն անցեալին է պատկանում: Քո մամակը յիշողութիւնների շարան առաջ բերեց: Քո մասին տեղեկութիւններ ունէի. «կարծեմ», «լսել եմ», «տեսել եմ» եւ ահա քո մամակը. կատարեալ հասաստիացում՝ Ադոնցը ապրում է Պարիզի լաւագոյն թաղում², քաջառողջ է, կապած գիտութեան հետ³ եւ մտահոգած է մեր հիմաւորեց հիմնարկութեան վիճակով⁴: Ամհամբեր կը սպասեմ, թէ երբ պիտի գրես զբաղմունքներիդ մասին⁵:

¹ Նամակի գրության պահին Մեսրոպ արքեպս. Տեր-Մովսիսյանը 60 տարեկան էր:

² 1920-ական թվականների առաջին կեսին Ն. Ադոնցը Փարիզում բնակվում էր մախ Montmartre և ապա՝ Colonel թաղամասերում (տե՛ս Վիեննայի Մխիթարյանների դիվան, Ն. Ադոնցի ֆոնդ, Ն. Ադոնցի մամակը հայր Ն. Ակիմյանին և այլոց): Հետաքրքիր է մշել, որ Ավ. Իսահակյանը կնոջը՝ Սոֆյա Իսահակյանին 1926 թ. փետրվարի 25-ին հղված մամակում հարկ է համարել շեշտելու, թե ծանոթ շատ հայերի տները «ծակեր են, մութ, զգվելի: ... Լսվ տուն ունի Ադոնցը» (տե՛ս Ա. Իսահակյան, Երկերի ժողովածու 6 հատորով, հատ. 6, Երևան, 1979, էջ 225):

³ Տարագրության առաջին տարիներին (1922-1925 թվականներին) Ն. Ադոնցը հրապարակում է «Քրդերի ներթափանցումը Հայաստան» ամսագրերն հոդվածը (տե՛ս «The New Armenia», New York, 1922, vol. 14, № 1, էջ 4-6), «Հայոց եկեղեցու Հայամավորը» [տե՛ս «Revue de L' Orient Cretien» (= ROC), Paris, 1924 t. IV (XXIV), էջ 211-218], «Ս. Գրիգոր Լուսավորչի հարցումը և Եզնիկը» [տե՛ս նույն տեղում, Paris, 1925-1926, t. V (XXV), էջ 309-377 (առանձին մեմագրությամբ՝ Փարիզ, 1927)] ֆրանսերեն ուսումնասիրությունները, «Մաշթոց և մրա աշակերտները ըստ օտար աղբյուրների» մեմագրությունը (Վիեննա, 1925), «Քննական մշտարներ Եզնիկի մասին» հոդվածաշարը (տե՛ս «Բազմավեպ», 1925, էջ 196-200, 294-298, 366-371, 1926, էջ 69-72, 108-113) և այլն:

⁴ Ակնարկը վերաբերում է Մայր Աթոռին և ընդհանրապես Ս. Էջմիածնին: 1923-1925 թթ. Փարիզում բնակվող մի խումբ ազգային-մշակութային գործիչներ (Ավ. Ահարոնյան, Ն. Ադոնց, Ար. Դուկասյան, Ս. Վրացյան, Ա. Հանըմյան և ուրիշներ) համաձայնությամբ են ստեղծում Մայր Աթոռին ֆինանսական օժանդակություն ցույց տալու մպատակով:

⁵ Այդ ջրջանում Ն. Ադոնցի գիտական հիմնական զբաղմունքների արդյունքների մասին կարող են զաղափար տալ «Հայրենիք» ամսագրի 1926-1927 թթ. համարներում տպագրված «Հին Հայոց աշխարհայացքը», «Բաղաբական հոսանքները հին Հայաստանում», 1927 թ. «Հանդես ամսօրեա»-ում լույս տեսած «Կորյունի մասին» հոդվածաշարն ու հատկապես «Հայոց եկեղեցու տոներն ու սրբերը» ֆրանսերեն ծավալուն ուսումնասիրությունը (տե՛ս ROC, 1927-1928, t. VI (XXVI), էջ 74-104, 225-278):

Նամակը կիսապաշտօնական է: Ստացած երեկոն հաաքեցինք՝ խորեմ⁶, Մեսրոպ⁷, Բագրատ⁸, Գարեգին⁹ եւ Գիւտ¹⁰ եպիսկոպոսներով (Ջաւէն Սրբազանը¹¹ մայիսի 18-ի գիշերը կաթուածահար մեռաւ), Գերագոյն խորհրդի¹² անդամ-

⁶ Խորեմ արքեպիսկոպոս Մուրադբեկյանին, հետագայում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Խորեմ Ա. (1873-1938), եղել է Արարատյան հայրապետական թեմի առաջնորդական փոխանորդ (1908-1924), Հայրապետական լիազոր ներկայացուցիչ (1921-1930), Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի տեղակալ (1923-1930), միաժամանակ՝ Գերագոյն Հոգևոր խորհրդի մախագահող և լուսարարապետ: 1930 թվականից՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս:

⁷ Խոսքը վերաբերում է Մեսրոպ արքեպ. Տեր-Մովսիսյանին:

⁸ Բագրատ արքեպիսկոպոս Վարդապարյան (1869-1938), եղել է Պարսկա-հնդկաստանյան թեմի առաջնորդ (1901-1910), Գևորգյան ճեմարանի վերատեսուչ (1910-1914), Օսմախու թեմի առաջնորդ (1916-1921), Հոգևոր Սինդի մախագահ (1924-1928): Ամհիմ բռնադատվել ու գնդակահարվել է 1938 թվականին (տե՛ս Ա. Մանուկյան, Հայ Առաքելական եկեղեցու բռնադատված հոգևորականները 1930-1938 թթ. (ըստ ՊԱԿ-ի փաստաթղթերի), էջ 50-59):

⁹ Գարեգին արքեպիսկոպոս Հովսեփյան, հետագայում Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոս Գարեգին Ա. (1867-1952), եղել է Ս. Էջմիածնի վանքի մատենադարանապետ (1896-1906), Գևորգյան ճեմարանի վերատեսուչ (1905-1906, 1916-1917), «Արարատ» ամսագրի խմբագիր (1901-1908, 1918-1919), Ղրիմի և Նոր Նախիչևանի թեմի առաջնորդ (1927-1934), Եկրոպայի Հայրապետական պատվիրակ (1934-1938), Ամերիկայի թեմի առաջնորդ (1938-1943), Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոս (1943-1952):

¹⁰ Գիւտ եպիսկոպոս Տեր-Ղազարյան (1877-1927), եղել է «Արարատ» ամսագրի պատասխանատու խմբագիր (1916-1918), Եղբայրական օգնության Գլխավոր կարգադիր հանձնաժողովի փոխմախագահ (1916-1917), Մայր Աթոռի տպարանի վարչության մախագահ (1917-1919), Մայր Աթոռի դիվանապետ, Գերագոյն Հոգևոր խորհրդի անդամ (1924-1927): 1927 թվականի հուլիսի սկզբներին Պետքաղ-վարչությունը քաղաքական անհիմն մեղադրանքներով ձերբակալել է նրան, բայց մի քանի օր անց, հուլիսի 18-ին, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի միջնորդությամբ ազատ է արձակվել (տե՛ս «Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության» (1921-1938 թթ.), կազմեց՝ Ս. Բեհրոյան, էջ 116): Սակայն դեկտեմբերի 1-ին խորհրդավոր պայմաններում մահացել է վանքի իր բնակարանում: Ենթադրվում է, որ նրան սպանել են հատուկ ծառայությունների գործակալները (տե՛ս Ստ.Ստեփանյան, Հայ Առաքելական եկեղեցին ստալինյան բռնատիրության օրոք, էջ 59-61):

¹¹ Ջավեն եպիսկոպոս Բաբայան (1876-1925), եղել է Ղարաբաղի թեմի առաջնորդ, Ս. Հռիփսիմե վանքի վանահայր (1917), Կարինի, Դերջանի և Երզնկայի հոգևոր տեսուչ (1917-1918), Գերագոյն Հոգևոր խորհրդի անդամ (1924-1925):

¹² Խոսքը վերաբերում է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի մախագահության մերքո գործող Հայոց համաեկեղեցական-վարչական բարձրագույն մարմնին՝ Գերագոյն Հոգևոր խորհրդին: Այն ստեղծվել է Գևորգ Բ Կաթողիկոսի 1924 թ. հունվարի 1-ի Կոնդակով՝ «Գերագոյն Հոգևոր» խորհուրդ Հայոց Սուրբ Էջմիածնի կազմեալ կալ ընդ մախագահութեամբ Մերով ի վեցից փորձառու արքեպիսկոպոսաց եւ եպիսկոպոսաց» (տե՛ս «Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության», գիրք Բ, կազմեց Ս. Բեհրոյան, էջ 166-167): Հետաքրքիր է, որ խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը և հատուկ ծառայությունները չափազանց բացառաբար են վերաբերվել Գերագոյն Հոգևոր խորհրդի գործունեությանը, որի ապացույց կարող է լինել էՍԽՀ Կենտրոնական գործադիր կոմիտեի մախագահ Ա. Կարինյանի՝ «Գերագոյն խորհուրդը խորհրդային Հայաստանի դեմ» զրպարտչական ելույթը (տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթ, Երևան, 1927, № 217): Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գևորգ Ե-ն ստիպված է եղել 1927 թվականի հոկտեմբերի 7-ին հատուկ բողոք-հերքում հղել էՍԽՀ Կենտրոնականին, որտեղ շեշտել է, թե

ներով, կարդացի՞նք եւ երկար վշտացած եւ մասամբ դառնացած զրուցեցի՞նք: Ինքնահաւանութիւնը արատ է, հաւաքածներս ազատ չենք այդ արատից, վշտացած հարցնում էի՞նք, մի՞թէ այդ հինգ անունները, թէ՛ իբրեւ անհատներ, թէ՛ մանաւանդ համերաշխ մի խորհրդի մէջ համալսմբւած, ի վիճակի չեն պատուար եւ պատնէշ լիճելու ամենատեսակ յարձակումների եւ գրախօսութիւնների դէմ: Մարդիկ ցանկանում են օգնել Էջմիածնի վանքին, բայց կասկած կայ, թէ ինչպէս անել: Քանի որ քո միջոցով ներկայ վարչութեան ձեռի մասին մոր տեղեկութիւններ են պահանջում եւ հաւատացած, որ այդ տեղեկութիւն պահանջողները, անշուշտ, Հայոց Եկեղեցու բարեկամներ են, գրեմ Էջմիածնի վերջին տարիների անցուդարձի համառօտ պատմութիւնը. իմանալով, որ ասածներս մորութիւն չեն լինելու:

Նորընծայ Գրիգորիս Սրբազանը¹³ ամիսներ ապրեց մեր մէջ, Էջմիածնի մալիկին վիճակին քաջածանօթ, իր պատրաստութեամբ եւ ազատ որեւէ կամխակալ կարծիքներից, պէտք է բաւարարէր ամենքիդ: Նոր բան չպիտի ասեմ. մամակս թերի է մնալու: Իրական կացութեան լաւագոյն նկարագրութիւնը լսեցէք Գրիգորիս Սրբազանից:

Մօտ երկու տարի առաջ¹⁴, հեռուն չգնամ, կաթողիկոսը ծանր հիւանդացաւ: Միաբանութիւնը իր ունեցած վերջին դրամը ծախսեց մրա ապաքինման համար: Կաթողիկոսի հիւանդութիւնը, մրա ութսունամեայ հասակը¹⁵, ցարական Պոլսեանի-այի¹⁶ ոչնչացումը, մի քանի ներքին եւ արտաքին ծանր պատճառներ¹⁷ Եկեղեցու

«Էջմիածնի իր եկեղեցական-վարչական կազմակերպությամբ, հատկապես իմ մախազահության ներքո գործող Գերագույն Հոգևոր Խորհուրդը չի եղել երբեք Խորհրդային Հայաստանի դեմ, այլ ընդհակառակը, միշտ եղել է և է օրինապահ, կորեկտ և քարայցական Խորհրդային Հայաստանի և մեր կառավարության վերաբերմամբ» [«վավերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմության» (1921-1938 թթ.), էջ 117]:

¹³ Գրիգորիս եպիսկոպոս Պալաքյան (1879-1934), եղել է Կ. Պոլսի պատրիարքարանի քարտուղար, Մամչեստրի, Լոռեղի և Մարսեղի հոգևոր առաջնորդ: Եվրոպայի Հայոց հայրապետական պատվիրակ: 1924 թ. Ս. Էջմիածնում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գևորգ Ե-ի կողմից օծվել է եպիսկոպոս:

¹⁴ Այսինքն՝ 1923 թվականին:

¹⁵ Գևորգ Ե Սուրենյանց Կաթողիկոսը ծնվել է 1847 թվականին, հետևաբար՝ 1923 թվականին մա 76 տարեկան էր:

¹⁶ Պոլսեանի - Ռուսաստանյան կայսրության տարածքում Հայ Եկեղեցու կամոնադրությունը: Հաստատվել է 1836 թվականին և գործել մինչև 1917 թվականի վերջերը:

¹⁷ Նկատի ունի 1922-1923 թվականներից Հայ Եկեղեցի ներթափանցած «Ազատ եկեղեցական եղբայրություն» շարժումը, որի ղեկավարներն էին Բենիկ վարդապետ Եղիազարյանը, Մեսրոպ ավագ քահանա Մեյլանը և ուրիշներ: Ծարժումը հովանավորվում և ֆինանսավորվում էր Խորհրդային Հայաստանի հատուկ ծառայությունների կողմից: Նրանք հրատարակում էին «Ազատ Եկեղեցի» շաբաթաթերթը (1924-1928): Իշխանությունների հովանավորությամբ ազատ եկեղեցականները նրևանում, Թիֆլիսում և այլուր զավթեցին մի շարք եկեղեցիներ, որտեղ իրենց անջատողական գաղափարներն էին տարածում հավատացյալ ժողովրդի մեջ: 1926 թ. հունիսի 14-ին Գևորգ Ե Կաթողիկոսը հատուկ

կացութիւնը անտանելի էին դարձրել: Չկար Սիմոն¹⁸, դիւանը կառավարում էր գրագիր Արմենակի (երեւի յիշում եւս նրան) եւ մի շաթիրի ձեռքով: Երկու փորձ եղան կացութիւնը բարտքելու: Բժիշկները յայտարարեցին եւ գրատր տփն եպիսկոպոսներին, որ կաթողիկոսի հիւանդութիւնը վտանգատր է, որ նրան բոլոր գործերից հեռու պիտի պահել, երկար ժամանակ՝ նաեւ առողջամալուց լետոյ: Եպիսկոպոսներս խորհրդակցութեամբ խորէն արքեպիսկոպոսին տեղապահ¹⁹ ընտրեցին²⁰, Բագրատ, Գարեգին եւ Գիւտ եպիսկոպոսներին անդամներ Սիմոնի: Բոլորիս ներկայութեամբ, իմ միջնորդութեամբ, կաթողիկոսը անկողնու մէջ համաձայնեց եւ ստորագրեց համապատասխան Կոնդակներ: Երկու ամիս անց՝ 1923 թ. ապրիլին, հիւանդը լուացաւ, ի մեծ ուրախութիւն միաբաններին եւ միանշեռ սպասում եւ հաւատում էինք, որ լասագոյն կազմի խորհրդակցութեամբ եւ գործակցութեամբ գործերն առաջ կ'տարին, ծերունի կաթողիկոսը այդ անհմար դարձրեց եւ քաօսային դրութիւնը աւելի ծաւալեց: Նոյն տարւայ վերջը երկու-երեք ամիս անընդհատ մոր խորհրդակցութիւններ գումարեցինք, մասնակցութեամբ բոլոր միաբանների (չէր հրաւիրում միայն մալսկին Բենիկ վարդապետը²¹): Եզրակացութիւնն էր՝ Ընդհանուր եկեղեցական <համա>գումար հրաւիրելը դժար է. Եկեղեցին այդ վիճակում պահելն անհնար. կազմել մի Հոգւետր Գերագոյն խորհուրդ՝ կաթողիկոսի նախագահութեամբ, որ վարի Եկեղեցու բոլոր գործերը՝ կաթողիկոսի հրատարակած Կոնդակով հաստատած: Հանգամանքների պատճառով աշխարհական կարող* անդամներ հարաւիրել չէինք կարող, ուստի <որոշեցինք> ժամանակատրապէս բաւականաճալ միայն եպիսկոպոսների կազմով. պարտաւորացնելով, որ նոցանից եւ ոչ մէկը հրաժարւելու իրաւունք չունենայ: Այս միակամ եւ միաձայն որոշումն ինձ յանձնարարեց ծանօթացնել կովկասահայ առաջնորդներին եւ քաղաքների սակաւաթիւ ազգային-եկեղեցական խնդիրներով հետաքրքրուող հայ մարդկանց եւ ստանալ նոցա հաւանութիւնն ու կարծիքները: Եպիսկոպոսական կազմը,

Կոնդակով «Ազատ եկեղեցական եղբայրությունը» հայտարարեց Հայ եկեղեցուց անջատված և նզովեց այն, իսկ Բենիկ վարդապետին էլ կարգալույծ արեց:

¹⁸ Սիմոն - Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին կից բարձրագոյն հոգւետր անձանց եկեղեցական-խորհրդակցական մարմին, որ ստեղծվել է «Պոլոժենիե»-ի համաձայն (1837 թ.): Վերացվել է Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից անմիջապէս հետո:

¹⁹ Ընտրելը՝ «Հայրապետական տեղակալ»-ն է:

²⁰ Խորեն արքեպիսկոպոս Մուրադբեկյանը Հայրապետական տեղակալ է ընտրվել 1923 թ. մարտի 4-ի կաթողիկոսական Կոնդակով: Նոյն Կոնդակով նա նշանակվել է Ս. Սիմոնի նախագահող (տե՛ս «Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության», գիրք Բ. Խորեն Ա Մուրադբեկյան Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, էջ 152):

²¹ Բենիկ վարդապետ Եղիազարյան (1867-1948), եղել է Ղարաբաղի թեմական դպրոցի տեսուչ (1899-1903), Գանձակի առաջնորդական փոխանորդ (1903): «Ազատ եկեղեցական եղբայրության» պարագլուխներից (տե՛ս նաև ծան. 17):

* Ընդգծումը նամակագրինն է (Պ. Հ.):

սակին անհամապատասխան չափեր էր ընդունել: Գերմարդկային ճիգեր են թափում մոր քաղաք շինելու, եւ երբ մա գլուխ համի, իսկ այդ անպատճառ կ'իմի, հայի ստեղծագործական եռանդի լաւագոյն կոթողը կ'իմի: Մրջիւնի աշխատասիրութեամբ գործն առաջ է տարւում եւ շրջափելի կերպով տեսնում եւ համոզւում էի, որ արտասովոր է հայի եռանդի չափը: Պարիզի մեծ փողոցներից մեկում մի հայ, գրում եմ, 11.000.000 ծախսում է մի տուն շինելու, որպէսզի մէջը բախտաւոր ապրի: Երեւակայիր, Ադոնց, այդ հայը քնէր, արթնանար եւ վճռէր, թէ ես ցանկանում եմ իմ ժողովրդով բախտաւոր լինել, եւ մա իւր մի տան գնով, հազարաւոր տներ եւ ընտանիքներ կ'բախտաւորացնէր: Ինչո՞ւ մարդկային միտքը այդքան տարրական տրամաբանութեան չի հետեւում: Նամակիս լսելւածն անելացրի, որովհետեւ վերջի հայակործան պատերազմից յետոյ²⁵, երեկ, առաջին անգամ, արտասովոր հաւաստիացումով վերադարձայ Էջմիածնի վանքը, թէ հայը պիտի ապրի եւ մոր խօսք պիտի աւի մարդկութեանը:

Փոստով ուղարկում եմ ուզածի գրքերը՝ «Տիմոթէոս Կուզ»²⁶ եւ «Կնիք հաւատոյ»²⁷: Իբրեւ մորութիւն քեզ հաղորդեմ. Էջմիածնի ձեռագրերը Մոսկվայից²⁸ բերած էին Երեւան²⁹ եւ մի տարի առաջ՝ Էջմիածնի մատենադարան: Այս մայիս ամսին կնքած արկղերը՝ 10 տարի փակ մնալուց հետոյ, բացեցին եւ միանգամայն անվնաս դասաւորեցին իրենց երկաթե պահարաններում: Ձեռագրերի քանակն է 4.660³⁰, չհաշւած պարսկերէն ձեռագրերը, իսկ մորագոյն ժողովածուն պարունակում է 1.930 օրինակ: 1.050 օրինակ էլ գտնւում եմ Երեւանի թանգարանում, որ դարձեալ պիտի բերին, ընդամենը՝ 7.640 ձեռագիր: Արդե՞տ՞ք հմար չէիր ունենալ մի 2000 ոտբլու մէկ գտնել, որ երկաթե պահարանների պակասը շինել տայինք: Իմ շինել տւած պահարանները դժբախտաբար չեն բաւարարում: Այս էլ քեզ գրեմ, որ

²⁵ Նկատի ունի Առաջին համաշխարհային պատերազմը (1914-1918 թթ.):

²⁶ Տե՛ս «Տիմոթէոսի Հակաճառութիւն առ սահմանեալսն ի ժողովոյն «Քաղկեդոնի»: Ի լոյս ընծայեալ աշխատութեամբ Կարապետ Ծ. վրդ-ի եւ Երուանդ վարդ-ի, Էջմիածին, 1908:

²⁷ Տե՛ս «Կնիք հաւատոյ Ընդհանուր Սուրբ Եկեղեցոյ յուղարկաւ եւ ս. հոգեկիր հարցն մերոց դասաւորեանց, լաւուրս Կոմիտաս Կաթողիկոսի համահաւաքեալ»: Հրատարակութիւն Կարապետ եպիսկոպոսի, Էջմիածին, 1914:

²⁸ Էջմիածնի ձեռագրերը եւ Մայր Աթոռի թանգարանի մյուսքերը Մոսկվա էին ուղարկվել 1915 թ. փետրվարին: Ձեռագրերի ողիսակների մասին տե՛ս Ա. Սիմոնյանցի ուշագրաւ հոդվածը՝ «Էջմիածնի թանկարժեք ձեռագիրները Առաջին մեծ պատերազմի ընթացքին» («Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1966, № 6, էջ 70, հմմտ. մահ «Հայրենիք», 1946, № 4, հուլիս-օգոստոս, էջ 86-87):

²⁹ Ձեռագրերը Երեւան եմ հասել 1922 թ. մայիսի 10-ին:

³⁰ Էջմիածնի քոլոր ձեռագրերը դեռևս 1912 թվականին մի միասնական համարագրությամբ դասավորել էր իմքը՝ Մեսրոպ արքեպս. Տեր-Մովսիսյանը: Թվում է, թէ այստեղ մա հիշողությամբ է ներկայացնում ձեռագրերի քանակը, իրականում դրանց թիվն էր 4.586 (տե՛ս Գ. Տեր-Վարդանյան, մշվ. աշխ., էջ 11):

մատենադարանը կառավարում է պետական պաշտօնեաներով³¹, եւ մենք սոսկական այցելուներ ենք: Բայց ինչ որ կայ Հայաստանում եւ ինչ որ շինում է այնտեղ, հայ մարդու համար է եւ այդ պարզ գիտակցութիւնը պիտի ունենայ օտարութեան մէջ գտնուող ամեն մի հայ:

Համբուրի բարեւներ քեզ ու բազմաթիւ ծանօթների:

Մերոպ արք<եպիսկոպոս>

³¹ Այդ թվականներին մատենադարանի տնօրենն էր ձեռագրագետ, բանասեր Ս. Տեր-Հակոբյանը (1881-1938):